

SIMEON ROMPORTL

JMENNÉ TVARY SLOVESNÉ (Gerundia)

V synchronních mluvnicích se jméno a sloveso definují zpravidla kontrétně s poukazem na jejich diametrálně odlišné funkce syntaktické. V této protikladnosti přežívají navíc tradice komparativistiky, která jméno a sloveso definuje na pozadí polarity deklinace a konjugace. Netřeba zdůrazňovat, že uvedená hodnocení odrážejí realitu. Avšak neodmyslitelným znakem morfologicky strukturované reflexe jazyka je také prioritní zřetel k pravidelnostem (sémiotickým úměrám) v rovině paradigmatické. Proto některé mluvnicе zařazují pod slovesné paradigma i formace nekonjugované, pokud je lze pravidelně a bez zábran tvořit ode všech sloves; mnohé z nich jsou dokonce deklinabilní. Sloveso se pak nutně jeví jako paradoxní slovní druh, jehož některé tvary přesahují jeho definiční rozsah — jsou to tzv. slovesné tvary jmenné: přičestí, přechodníky, podstatná jména slovesná, gerundia, infinitivy, supina atd. U některých z nich nedovedeme pod názvem ani vytušit významovou invariantu, tím méně pak významovou kategorii. Nesmíme je však hledat ve stejné rovině jako signifié osoby, čísla, času apod.

Rozporuplnost je dána tím, že každý jmenný tvar slovesný je současně členem dvou vět, z nichž v jedné je přísudkem, ve druhé pak některým z větných členů vyjádřitelných jménem. Zřetele k oběma větám je dosaženo tak, že se při „derivaci“ jmenného tvaru od finitního slovesa nezastře výchozí význam finitního slovesa včetně jeho významů mluvnických. Ke každé z obou vět se pak jmenný tvar váže jen jednou z těchto svých stránek: v jedné větné linii je sémantickým slovesem, nikoli však formálním slovesem, ve druhé formálním jménem, nikoli však (původním) sémantickým jménem.

Uvedené vlastnosti sblížíjí jmenné tvary slovesné s deverbativními formacemi **slovotvornými** (srov. Daneš, 1967, 562–653). Vskutku, kdyby nebylo zmíněného **paradigmatického** aspektu tvarosloví, mohli bychom je spíše posuzovat z hlediska nauky o tvoření slov. Rozdíl je ještě ve větší rozmanitosti odvozenin, v tom, že odvozeniny vnímáme spíše na ose syntagmatické, často i procesuálně (vnímáme slovotvorný akt), a ve větším počtu případů lexikalisace

odvozenin. Od těchto rozdílů však můžeme odhlédnout a k **morfologickým** jmenným tvarům slovesným přičíst i synonymní formace slovtvorné. Dovoluje nám to hledisko, které v mezích dané problematiky stojí axiologicky nejvýše, hledisko syntaktické. Takto vymezenou množinu deverbativních formací lze rozložit na deverbativa prvního stupně, signalisující samotný děj věty vedlejší (*Těším se /na to/, že se otec vrátí : na otcův návrat*), a deverbativa 2. stupně, signalisující spolu s dějem věty vedlejší a skrze něj také **subjekt** nebo **objekt** tohoto děje (podobně Hermann Paul, 1920, 252–372). Deverbativa 2. stupně jsou synonymní s větami vztaznými (*kdo hledá : hledající, koho hledají : hledaný*). Jakkoli zní jejich definice složitěji, jsou ve své podstatě prostší: zakládají se jen na identitě denotátu dvou neslovesných větných členů náležejících dvěma různým větám (*Přešel kolem vojáka, který hrál na harmoniku : hrajícího na harmoniku* — *Voják a který* mají totožný denotát, ten je vedlejší větě podmětem hraní, a jako podmět může být vyjádřen také jmennou odvozeninou od svého přísudku, ve které se nicméně přísudek neztrácí). Zajímavější jsou však deverbativa 1. stupně, synonymní se všemi druhy vět spojkových s výjimkou vět srovnávacích. Promítá se do nich více než problematika vět spojkových: reflektuje se v nich zároveň celé spektrum funkčnosti slovního druhu včetně jeho morfologie. Právě těmto formacím chceme věnovat pozornost.

Věta jako celek nemůže přijímat slovnědruhové, tím méně pak pádové exponenty. Avšak i slovnědruhové, i tvarové kategorie obsahují sémantické prvky, které by byly schopny vyjádřit mezivětné vztahy. Proto se vedlejší věta spojková často ztvárňuje anaforickým sklonným výrazem ve větě hlavní, zpravidla v protasi (*Rmoutím se nad tím, že syn propadl*). Modelovým příkladem takové anafory je substantivní zájmeno ukazovací v singuláru neutra. Přitom nás na něm nezajímá ani rod, ani číslo, nýbrž toliko pád a tyto kategorie slovnědruhové: substantivum v širším smyslu, popř. také příslovce (u vět vztazných navíc i adjektivum v širším smyslu, u vět srovnávacích navíc i číslovka). Podříditi uvedeným lexikálními a tvaroslovnými kategoriím můžeme vedlejší větnou linii také tím, že jejímu slovesu dáme podobu jména, např. substantiva dějového, verbálního substantiva nebo gerundia (tyto a podobné formace jsem nazval obecnými gerundii — srovnej Romportl, 1977, 191; Paul mluví v podobných souvislostech o různých typech infinitivů, srov. Paul, 1920, 364–366) ve stejném pádu (prostém nebo předložkovém), jaký má při jejím vyjádření vedlejší větou anaforický výraz ve větě hlavní.

Důležitým dělítkem souvětí spojkových je toto vnitřně komplementární kritérium: je-li v uvozující větě pád prosentence (myšlené nebo vyjádřené) sémantický, nebo posiční (gramatický). V prvním případě je prosentence nezbytná, protože prostřednictvím vztahového významu jejího pádu skloňujeme vedlejší větu, statutem příslovečně určovací (srov. Bauer, 1972 a, Bauer-Grepl 1972, 236–237). V obou případech tvoří prosentence rámec, jehož je vedlejší věta obsahem a jemuž regulérně odpovídá spojka obsahová (neutrální nebo modální, viz níže) ve větě vedlejší, ačkoli nejsou vyloučeny ani případy, kdy po sémantickém pádu

prosentence stojí synonymní spojka sémantická např. vedle *při tom, jak* také *při tom, když* (často ve vyjadřování nespisovném, např. místo *aniž* se ve sdělovacích prostředcích šíří *bez toho, aniž (by)* apod.) Při vyjadřování polovětném (gerundiálním) je zde pád jediným a dostačujícím prostředkem vyjadřování mezivětného vztahu. Je-li pád presentence jen posiční, pak je presentence jen telekopickým článkem, protože stejně dobře je věta vedlejší obsahem samého lexikálního významu toho výrazu, na kterém presentence závisí. Proto může v takových případech presentence ve větě hlavní scházet, jde-li o prostý akusativ nesémantický, scházet dokonce musí. Následující spojka je pak rovněž neutrální (popř. s odstínem dějové determinovanosti) nebo modální (vzniklá přehodnocením modální částice, zájmena nebo příslovce tázacího — tázací zájmeno i příslovce obsahují totiž také něco modalit; srov. Bauer-Grepl 1972, 249–251).

Použijeme-li místo vedlejší věty obsahové některého ze sklonných gerundií, musíme pádovou rekcí respektovat (byť zde byl pád irelevantní), protože se čeština pádu u deklinabilii nevyhne. V jazycích s analytickou flexí je tomu jinak: zde se může bezpředložkové gerundium úplně podobat větě bez uvozující presentence (*I noted /that/ he hesitated : his hesitating*). V analytických jazycích tak může být tento druh mezivětného vztahu v obou podobách vyjadřován výlučně po té ose, která je sématicky relevantní, tj. po ose *lexikální význam mentálního výrazu — slovnědruhový (nikoli pádový !) význam presentence (v rozsahu substantiva v širším smyslu) — význam (smysl) vedlejší věty slučitelný s rozsahem lidské mohutnosti dané mentálním výrazem*, přičemž prostřední článek, jak již uvedeno, může scházet. Věta vedlejší přitom nepřestane být vnímána sub specie substantivnosti v širším smyslu. Při vyjádření gerundiálním nebo při použití presentence zde v češtině sěma pádu — na rozdíl od slovnědruhového statutu — představuje pouze gramatickou nahodilost.

Použití prosentenciální anafory zesiluje nominální pojetí věty vedlejší: ta se jako celek jakoby vyzávorkovává a „je pasována“ na jediný člen věty hlavní — musí to však být větný člen vyjadřitelný substantivem. Podobný účinek má i použití obecného gerundia ve vedlejší větné linii. V rozsahu jevů, jimiž jsme se zabývali, nevyžaduje hypotaxe bezpodmínečně nominalisaci vedlejší větné linie, ale nominalisace se nabízí díky jazykovému typu. Výše zmiňovaná polarisace jména a slovesa, se všemi vlastnostmi, které s sebou přináší, vytváří nejsoustavnější inventář pro vyjadřování vztahů i závislostí. Z toho pak vyplývá určitá predilekce pro využívání implikací nominálnosti. Ta je semiuniversálním rysem jazyků flektivních. V jazycích bez pádového systému a bez výrazné polarisace základních slovních druhů se mezivětné vztahy příslovečně určovací a obsahové vyjadřují nominalisací jen sporadicky — zpravidla bez možnosti rozlišení mezi nominalisací větnou a polovětnou. V jazycích našeho typu vytvářejí nominalisační tendence v nadvětné syntaxi oba způsoby vyjadřování, větný i polovětný. Při vyjadřování souvětném jsou na vedlejší větu aplikovány příslušné slovnědruhové a pádové kategorie explicitně, avšak aposicí (ve smyslu nejen gramatickém, ale hlavně také etymologickém, z něhož lze vyrozumět do-

minující významový moment vnějšího, povrchového kontaktu). Použijeme-li ve vedlejší větě sklonného výrazu polovětného (gerundiálního typu), aplikujeme na ni tytéž kategorie sice implicitně, ale zároveň je aplikujeme intususcepčí (tj. proniknutím do nitra a opanováním z nitra), protože se slovně druhový a tvarový statut deverbativa, představujícího organizační jádro vedlejší větné linie, stává rovněž statutem celé vedlejší věty. Jmenné tvary slovesné, jmenovitě tvary typu gerundiálního, představují pak paradigmatisovaná deverbativní substantiva par excellence, jejichž pravidelnost a universální použitelnost je prakticky u každého slovesného lexému garantována.

LITERATURA

- BAUER, J.: Vývoj českého souvětí. Praha 1960.
 BAUER, J.: Klasifikace souvětí. In: J. Bauer, *Syntactica slavica*, Brno 1972a, s. 169–178.
 BAUER, J.: Spojky. In: J. Bauer, *Syntactica slavica*. Brno 1972b, s. 323–328.
 BAUER, J.: K voprosu o proischozdenii sojuzov. In: J. Bauer, *Syntactica slavica*. Brno 1972c, s. 329–340.
 BAUER, J.: K otázce významů a funkcí spojek. In: J. Bauer, *Syntactica slavica*. Brno 1972d, s. 341–350.
 BAUER, J. — GREPL, M.: *Skladba spisovné češtiny*, Praha 1972.
 DANEŠ, F. et al. : *Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen*. Praha 1967.
 GREPL, M. — KARLÍK, P.: *Skladba spisovné češtiny*. Praha 1986.
 PAUL, H.: *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Halle 1880. 5. Aufl. 1920.
 ROMPORTL, S.: Ke koncepci vícevětné promluvy. *SaS*, 38, 1977, s. 210–214.

VERBALS (THE GERUNDS)

Verbals are compared with clauses, with derivatives and with anaphoric expressions in the governing sentence. In comparison with the derivatives the verbals are subject to a strong aspect of the morphological organization of the paradigmatic level. The circumstance prevents the verbals from being easily lexicalized. Not interfering with lexical items, the verbals are generally not hindered from expressing nominalized clauses. It is a semiuniversal attribute of inflectional languages to express syntactical relations by nominalizing subordinate clause constructions, and moreover, to have a choice of either an oppositional (clause), or an intususceptional (verbal) approach of doing so.